

VILMA POPOVIENĖ

Užrašuose atgyjanti atmintis

Merkelis Račkauskas. *Užrašai: Dvidešimt metų (1885–1905) Žemaitijos užkampy*, parengė Tomas Venclova, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008, 535 p., ISBN 978-9955-698-74-6

*Nėra nė vieno, kad ir niekingiausio,
žmogaus gyvenimo, kuriame neatsispindėtų epocha.*
Merkelis Račkauskas

Pastaruoju metu baigiant paskęsti populiariosios pseudomemuaristikos jūroje, kyla klausimas, kokiais kriterijais vadovaujantis vertinti tokio pobūdžio kūrinis, ar apskritai etiška ir įmanoma pasverti žmogaus gyvenimo refleksijos vertę? Tyrinėjant autobiografinę medžiagą, vis dėlto iškyla šie pagrindiniai, reikšmingiausi vertinimo sandai: istorinė-kultūrinė (turinio) vertė ir, neišvengiamai, literatūrinė meninė (formos) vertė. Pirmuoju atveju svarbu, kokie prisiminimus rašančiojo siekiai, svarbiausia intencija, kiek autorius reflektyvus rekonstruodamas savo atmintį tekste. Ar vyrauja komunikacinė atmintis, kuomet prisiminimai fiksuojami tik tarpasmeninių santykių lygmenyje, t. y. iš kartos į kartą perduodama asmeninė patirtis, požiūris, santykis su kitais? Ar atgyja kolektyvinė, gal net kultūrinė atmintis, kuomet socialiniame kultūriniame lygmenyje fiksuojami sociumui reikšmingi įvykiai, žmonės, vietos? Jei pagrindinis tikslas – įprasminti save ir savo egzistenciją, pajauti ir suvokti tapsmą savimi, tuomet žvilgsnis krypta į vidinį „aš“ ir šis tampa centrine ašimi, aplink kurią sukasi žmonės, įvykiai, detalės, vienaip ar kitaip veikdami rašančiojo „aš“ metamorfazes. Tokie intravertiški, veikiau filosofinio pobūdžio, prisiminimai dažniausiai turi mažiau istorinės-kultūrinės vertės, nors literatūrinės meninės vertės gali ir nestokoti. Jei per savojo „aš“ filtrą žvilgsnis vis dėlto kreipiamas į kitus, į išorę, stebint ir reflektuojant žmones, svarbius aprašomojo meto įvykius, fiksuojant reikšmingas detales, tuomet atsiranda ir savojo laiko, savosios epochos recepcija. Tokiu būdu gali būti užpildytas ir istorinės-kultūrinės vertės sandas. Dar vienas intriguojantis klausimas, kylantis skaitant memuaristiką, ir galbūt aktualesnis is-

torikams ir kultūrologams, – ar gali ir kiek patikimai memuaruose rekonstruota atmintis atspindėti epochą? Ar pavyktų atkurti/sukurti pakankamai bendrą tam tikros epochos vaizdą, tarsi karoliukus veriant skirtingų socialinių sluoksnių, išsilavinimo, kultūrinės terpės autorių prisiminimus?

Svarbūs atminties požymiai, turintys įtakos rekonstruojamam praeities vaizdui, yra asociatyvumas ir selektyvumas – atmintis visuomet linkusi ignoruoti tam tikras detales, iškeldama kitas. Ar įmanoma vieno žmogaus atmintį kompensuoti, papildyti, galbūt patikrinti kito žmogaus atmintimi? Ar tekste rekonstruota praeities tikrovė yra ta pati ar jau kita?

Filologo Merkelio Račkausko *Užrašai*, beveik pusę amžiaus išgulėję rąkraščio pavidalu ir pagaliau išleisti, perkelia skaitytoją į tautos atgimimo ir modernizacijos priešaušrio dešimtmečius. Šio įspūdingo memuaristikos veikalo istorinė-kultūrinė vertė neleidžia suabejoti knyga leidybai parengęs ir įvardijęs jos, kaip kultūros paminklo, statusą autoriaus anūkas Tomas Venclova bei prarmę parašęs Lietuvos kultūros istorikas Egidijus Aleksandravičius:

Račkauskas papasakoja tokią savo gyvenimo istoriją ir atidengia tokią sudėtingą savo vaikystės kultūrinę-visuomeninę aplinką, kad ji gali sujaukti įsivyravusius lietuviškosios tapatybės kaitos įvaizdžius. Viskas tuose atsiminimuose taip spalvinga, natūralu, kad netelpa į tradicinių istorijos vadovėlių schemas. (p. 21)

Atminties verpetuose atsiveria intriguojantis XIX a. Lietuvos kultūrinis, socialinis gyvenimas, – šeimos, kaip institucijos, reikšmė bei įtaka, santykis su luominiais sluoksniais, religija, taip pat interesas tautiniam tapatumui, kurio stoka itin jaučiama pereinamuoju laikotarpiu. Ieškant kūrinyje nuorodų į tam tikrą epochą, pirmiausia, žinoma, dėmesys krypsta į autoriaus kalbą tekste, jo vaizduojamą socialinę struktūrą ir joje egzistuojančius santykius, akcentuojamas vertybes, t. y. į pagrindinius komponentus, kuriančius teksto autentiškumą.

Račkausko *Užrašuose* atmintis rekonstruojama keliais lygmenimis: asmeninė patirtis perduodama ir tiesiogiai iš kartos į kartą, ir autoriui reflektuojant savo gyvenamojo laikotarpio visuomenei būdingą mentalitetą, tautinio tapatumo suvokimą, religines, politines nuostatas, vertybinius įsitikinimus, drauge aiškiai lemiančius ir autoriaus asmenybės raidą. Asmeninių santykių lygmuo atsiskleidžia perpasakojant giminės istorijas ir įpinant į jas savos vaizduotės elementų (apie tėvų kilmę, senelių santykius su ponais, meilės dramas). Socialiniame-kultūriniame

lygmenyje iškyła atminties užfiksuoti reikšmingi tautai ir kultūrai įvykiai (Šiaulių gimnazijos atidarymas, caro įsakymas dėl gimnazistų katalikų privalomo cerkvės lankymo panaikinimo, 1904 m. pastatytas ir Juozo Tumo-Vaižganto pašventintas ažuolinis kryžius spaudos atgavimui pažymėti), dokumentai (cituojamas dvaro dovanojimo raštas, metrikai rusų kalba), konkrečiai epochai būdingi reiškiniai (rusinimo politika, tarnyba caro kariuomenėje, žiaurūs mokymo metodai gimnazijoje, muzikų ir ponų bendravimo „etiketas“, „švedais“ vadinami jaunuoliai – valstiečių ir plikbajorių vaikai mieste privačiai ruošdavęsi egzaminams vaistinės mokinio teisėms gauti).

Užrašuose nuosekliai stengiamasi išsaugoti konkretaus laikotarpio (1885–1905) vartojamą kalbą, būdingą tam tikriems luominiams sluoksniams – dialogai šiek tiek darkyta lenkų kalba yra neatskiriama aukštuomenės (dvarponių, kunigų) bendravimo dalis, rusų kalba privalomai šnekama gimnazijoje, žemaičių kalba skamba tik tarp valstiečių, laikoma „mužikiško tamsumo“ požymiu. Gausiai, tačiau natūraliai įaudžiant į kalbinę teksto faktūrą, vartojama senoji tarminė leksika, socialinė, religinė terminija, autoriaus mintys dažnai iliustruojamos lotyniškais sentencijomis.

Gimusiam 1885 m. Šiaudinės bažnytkaimio vargonininko „bakūžėje“, kurioje atkaklių motinos (besididžiuojančios kilme iš bajorų Kovnackių) pastangų dėka vis dar sklandė tolimesnė bajoriška praeitis ir skambėjo lenkų kalba, Račkauskui teko pajusti žemiausiojo luominio sluoksnio gyvenimo kasdienybę. Aprašoma varginga šeimos butis, nuolatinis maisto, drabužių, pinigų stygius. Tačiau, nepaisant itin griežto tėvų auklėjimo ir jų nuo pat mažens formuojamo vienintelio siekio – tapti „bent valsčiaus raštininku“, o geriausiu atveju – inžinieriumi, daktaru ar klebonu, skurdžioje aplinkoje kontrastingai atsiskleidžia iš senelio ir tėvo paveldėtas potraukis muzikai, gimsta subtili grožio ir harmonijos pajauta. Būdamas iš prigimties jautrus, kūrybingas, imlus įspūdžiams, autorius žodžiais tapo nuostabius to meto Žemaitijos panoraminius vaizdus, aprašo architektūrą (bažnyčias, dvarus), istorines-kultūrinis vietas. Visame tekste išlaikoma imlios atminties ir vaizduotės dermė, ryški atminties jusliškumo raiška: prisiminimų asociatyvumas, kylantis iš tam tikrų regėtų vaizdų detalių, atgyjančių garsų, kvapų, skonio ir lytėjimo pojūčių, stiprių emocijų įspūdžių, ypač patirtų vaikystėje, atsiskleidžia gretinimo ir kontrasto principu – senas didelis laikrodis, šniokščiantis ir skambinantis žemu, *girgždančiu balsu*, ir babunia, kalbanti *girgždančiu balsu*; atmintis, išsauganti švelnius moterų balsus ir dusinantį jų prakaito,

nešvarių drabužių dvoką; išskylantys malonūs ir greta skaudūs vaikystės epizodai. Atmintis atkuriama įjungiant jusles, atgaivinant pojūčius: „Taigi mūsų akis ir mūsų ausis yra tas pagrindas, ant kurio stovi kaip spalvingas bei triukšmingas pasaulis, taip ir visa mūsų kultūra“ (p. 367).

Račkauskas itin pagaviai, sodriai, negailėdamas detalių tapo įvairių socialinių grupių individualius ir kolektyvinius portretus: kunigų, mokytojų, gimnazistų, ubagų, valstiečių ir didikų, iškilių kultūros asmenybių ir niekam nežinomų paprastų žmogelių. Moterys, palikusios pėdsaką autoriaus gyvenime ir atmintyje, aprašomos akcentuojant tik tam tikrus aspektus: pirmiausia išvaizdą, balsą, kvapą, tuomet išsilavinimą, keliamus jausmus ir padarytą įtaką tolesnei asmenybės brandai. Vaikiškas susižavėjimas gražiąja kaimyne Lileikiene (baltas jos veidas, švelnus balsas, motiniškos glamonės) pagimdo meilę žemaičių kalbai ir papročiams. Marusia – aukšta, liekna, gražaus veido, išdidi, apsiskaičiusi mergaitė, pakeri savo nuoširdumu, minčių laisve ir įsitikinimais:

Miesčioniškoji aplinka ir buki gimnazijos auklėtojai biurokratai neįstengė iškraipyti jos galvojimo: ji pati savo aštriu protu ir nepalenkiama logika susidarė teisingą carinio režimo įvertinimą ir drąsiai jį skelbė savųjų tarpe. (p. 152)

Olieńka – graži, „ypatingai malonių akių“ ir svaiginančiai melodingo balso dvarininkė, atskleidusi kūniškos meilės malonumus, tačiau „kiaurai žemiška“, dvelkianti prakaitu, neturinti nė vienos knygos namuose ir jokių dvasinių reikalavimų, labai greitai atstumia nuo savęs: „[...] dabar į tuos santykius žiūriu kaip į paprastą dykinėtojos poniutės palaidumo pasireiškimą iš vieno šono, o iš kito – kaip į nepažabotą negalvojančio jaunuolio geidulingumą“ (p. 239). Inka – kuklios išvaizdos, savotiškai graži, išdidaus veido dvarininkaitė taip pat sukelia tik trumpalaikį susižavėjimą: „Šiaip ar taip gražuolė Inka nustojo man imponavusi, o jos išdidi laikysena atrodė juokinga. Ji, kaip ir tėvai miesčionys, nieko neskaitė, niekuo nesidomėjo. Visi jos interesai – baliai, kavalieriai ir jodinėjimas“ (p. 402). Didžiausią įspūdį autoriui palieka neeilinė Sofijos Kymantaitės asmenybė – graži, inteligentiška, valinga, plačių užmojų mergina, kalbanti tik žemaitiškai ir aiškiai pasisakanti už lietuvybę, savo ambicijomis primenanti Račkauskui motiną.

Artimųjų portretai *Užrašuose* gana santūrūs ir prieštaringi. Greta patrauklaus vargonuojančio tėvo vaizdinio, vaiko atmintyje iškyla šiurkštaus jo elgesio,

slepiančio silpnavališkumą, fragmentai. Pasidygėjimas brolio Liongino veidmainystėmis ir noru lengvai pasipelnyti tuo pačiu persmelktas autoriaus kaltės, mėginimo suprasti:

Ar aš turiu teisę kaltinti Lionginą, kuris griebiasi melo, skindamasis kelią į lengvesnį gyvenimą? [...] Kovoje su žmonėmis ir aplinkybėmis jo vienintelis ginklas – liežuvis, tiksliau sakant, liežuvio padarinys, t. y. žodis, kalba. (p. 458)

Sesers buvimas apskritai tarsi nepaliečia autoriaus atminties, jos paveikslas vos šmėkšteli kaip konstatuojama esamybė ir toliau neplėtojamas. Ryškiausias vaidmuo prisiminimuose tenka motinai. Jos bajoriškos ambicijos, išdidumas, griežtas auklėjimas ir kartu besąlygiškas aukojimasis, darbštumas, didžiulės pastangos bet kokiomis priemonėmis suteikti sūnums geresnį gyvenimą (dažnai vyro ir dukters sąskaita) – atskira teminė variacija *Užrašuose*. Tekstas tiesiog persmelktas motiniškos meilės ir švelnumo stoka bei ilgesiu: „Ji mylėjo mus savotiška meile. Joks meilikavimas ar glamonėjimas, joks pataikavimas mums ar mūsų skurdo palengvinimas jai nerūpėjo. Rūpėjo jai vien mūsų ateitis“ (p. 59).

Tėvų formuojama paprasta, aiškia hierarchija pagrįsta pasaulio tvarka atrodė nepajudinama (caras pastatytas paties Dievo, caro klauso ponai su kunigais, skurdžiai tarnauja ponams), tačiau palaipsniui nuostata nusilenkti ponams evoliucionavo nuo gėdos ir nusižeminimo vaikystėje į išdidžią panieką suaugus. Motinos dviprasmiškas požiūris – „Poną ar jo vaiką sutikęs, pakelk kepurę; galva nuo to nenukris, o paskui gali nusispjauti (!)“ – dar labiau pakurstė ir taip augantį priešiškumą. Pats patyręs, kaip skaudžiai žeidžia socialinė nelygė ir akivaizdžiai demonstruojama luominė atskirtis, autorius užima aiškią ir galutinę poziciją – stoja maištininkų pusėn. Taikliai, kiek groteskiškai aprašo vyravusius tarpluominius santykius:

Nors dešimt kartų per dieną sutiktum kleboną, kaimo vargamistros „etiketas“ reikalavo pabučiuoti kunigui į ranką. Rankas bučiuoti reikėjo ir klebono giminėms, ir jo gospadinei, kuriai priklausė pirmas po klebono balsas šeimos ir tarnų samdymo klausimais; kartais šis balsas buvo net svaresnis už klebono. Kad išvengtum priešų, reikėjo gražiai sugyventi su klebono liokajum ar kambarine, su virėja, furmonu, net su šuniuku. (p. 40)

Kritikuoja diduomenės nevalyvumą, tinginystę, neišprusimą. Nuo pat vaikystės verčiamas patarnauti bažnyčioje, itin neigiamai reaguoja į, jo manymu, tamsų ir veidmainišką žmonių religingumą, opoziciškai išskeldamas mokslą kaip savarankiško mąstymo pagrindą. Įtikinamu ateizmo šalininko ir šviesaus proto pavyzdžiu tampa Povilas Višinskis, palikęs gilų pėdsaką Račkausko atmintyje: „Visas sąmoningas Višinskio gyvenimas buvo nepertraukiama veikla, kova, degimas. Kas pažinojo tą nepaprastą žmogų, tas negalėjo jo nepamilti, juo nesistebėti“ (p. 351). Kaip baisiausias visuomenės ydas, su kuriomis reikia kovoti, autorius akcentuoja miesčioniškumą, veidmainystę, egoizmą, socialinę atskirtį, tamsumą, o laisvą mintį ir kritišką mąstymą iškelia kaip didžiausią vertybę:

Be veidmainiavimo, kuriuo buvo lydimi visi mūsų aplinkos žmonių santykiai ir kuriuo man bent pavyko neužsikrėsti, buvo dar antra blogybė, kuri ir mane kiau-
rai persunkė ir dėl kurios nenuveikiau gyvenime nieko tokio, kuo galėčiau drąsiai pasigirti. Kalbu apie egoizmą, apie pliką, dažnai niekuo neپردengtą savimylą. Nuo pat mažens motinos įskiepyta baimė dėl išlaikymo gyvybės, kuriai grėsė įvairiausi pavojai iš klebonų ir ponų pusės, nusilenkimas galingiesiems, šunuodegiavimas prieš turtinguosius niekšus ir išnaudotojus, pagarba caro valdininkams – visa tai lydėjo mano vaikystę tol, kol Marusios skaisti siela atidengė kitą – laisvos minties ir kritiško galvojimo – pasaulį. (p. 156)

Itin svarbus asmenybės formavimosi aspektas *Užrašuose* – tautinio tapatumo stoka ir ieškojimas. Tautinio tapatumo problema ypač aštrėja iškilus grėsmei gimtajai kalbai, kultūrai, spaudai ar religijai. Tautinis tapatumas gali būti priemestas (tėvų ar bendruomenės) ir sąmoningai pasirinktas, apsvarstytas, priimant arba atmetant tam tikras vertybes, nuostatas, socialines grupes. Tautiškumas, nesant jokių išorinių kliūčių, tarsi savaime prasismelkia į žmogaus sąmonę su kalba, bendravimu, kultūrinėmis tradicijomis, tačiau Račkausko atsiminimuose tautinio tapatumo formavimosi procesas pereina kelias stadijas: nuo vaikystėje tėvų diegiamos lenkiškosios kultūros, priverstinio rusinimo gimnazijoje iki apsvarstyto sąmoningo lietuviybės pasirinkimo, žinoma, nepamirštant ir akivaizdžios lietuvių kultūros veikėjų įtakos autoriui. Savęs, kaip lietuvių, suvokimas, pirmiausia sukirbėjęs penkiamečio vaiko sąmonėje, klausantis Lileikienės giedamų žemaitiškų giesmių, vėliau girdint skambią vyskupo Antano Baranausko ar Juozo Tumo kalbą, sunkiai galėjo skleisti gimnazijoje: mokinių iš kaimo čia

nebuvo, lietuvių kalbos niekas nemokėjo. Vis dėlto tautinio tapatumo klausimas iškildavo: „Kaip tat? – galvojau, – moku rusiškai, lenkiškai, graikiškai, lotyniškai, prancūziškai, vokiškai, o lietuviškai nesuprantu? O juk aš tas pats lietuvis, nors ir žemaitis“ (p. 324).

Lietuviškumą žadino jau pati Žemaitijos gamta, etnografiniai elementai (*smūtkeliai* pakelėse), valstietiškos kasdienybės fragmentai (žemaitiško ragaišio skonis), tačiau labiausiai – to meto inteligentija, tikėjusi ir gyvenusi tautine dvasia: arkivyskupas Juozas Skvireckas, vertęs Bibliją į lietuvių kalbą ir padėjęs atrasti *Anykščių šilelį* bei *Metus*, Maironis ir Tumas, XIX a. pabaigoje labiausiai prisidėję prie bažnytinės kalbos išvalymo nuo barbarizmų, Višinskis ir Marija Pečkauskaitė, skatinantys žmones kelti merdinčią lietuvių literatūrą, Jonas Jablonskis, mokęs Šiaulių gimnazistus (tarp jų ir Račkauską) lietuvių kalbos.

Taigi Račkausko *Užrašus* galima skaityti kaip XIX a. kultūrą reflektuojantį tekstą: autoriaus asmenybė čia pasitraukia į antrąjį planą, užleisdama vietą to meto aplinkos, visuomenės charakteristikoms, socialinių, politinių, kultūrinių reiškinių analizei. Atrodytų, memuaristikos žanras tarsi savaime suponuoja tam tikrą meninės raiškos ribotumą, aukščiau iškeliant autentiškumo poreikį, tačiau Račkauskas išlaiko istorinės-kultūrinės vertės, autentikos ir meniškumo pusiausvyrą, tuo išplėsdamas galimų skaitytojų ratą.